

4 Healsoeektiedamme jielede- jñh barkoetsiehkieh batsoesaemien rroejidie arjelsaemien dajvesne¹

Snefrid Mllersen, psykologespesialiste, dr, psychol., Saemien nasjonaale maahtoediensje psykiske healsoevaarjelemman jñh geeruvevoetese, Finnmaarihkeskiemtjegatie.

Iktedimmie

Jis edtja hijven almetjehealsoem gorredidh dellie eevre daerpies daajroem utnedh dej materijelle, praktihkeles jñh sosijaale mieriekrievenassi bijre mah healsoem tsevtsieh. Mobijle pastoralisth leah akte dehkie mej vteste dovne ejvieladtjh jñh dotkijh abpe veartenisnie vaenie tsåatskelesvoetem vuesiehtamme gosse lea healsoetsiehkij bijre. Jih naemhtie aaj daajrojne jielede- jñh barkoetsiehkij bijre batsoealmetji luvnie. Daate tjaalege healsoeektiedamme jielede- jñh barkoetsiehkieh buerkeste saemien batsoerroejidie arjelsaemien dajvesne, akte rrojedaehkie mij daamtaj ov-vajnoes dorjesvva sov stoeredahken gaavhtan, jñh gusnie doh historihkeles-polithkeles, barkoeektiedamme jñh sosijaale jieledekrievenassh eah vuajnalgamme sjidh. Taalematerijaale lea veedtjeme aktede nasjonaale goerehtimmeste jielede- jñh barkoetsiehkijste mah leah vihkeles dan psykiske healsoen jñh jieledekrialiteeten gaavhtan saemien batsoerroji luvnie (Båatsoen aarkebiejje). 151 batsoealmetjh arjelsaemien dajveste lin meatan goerehtimmesne.

Illedahkh vuesiehtieh båatsoen barkoen gaavhtan akte joekoen stoere lahkoe båatsoealmetjijstie arjeldajvesne kraahpeles maajsoeh dtje goh gijje, ibje/gaasse, tjetskeme, fysiske stradtjoe jñh ovlehkoeh/haevieh, viertiestamme jeatjah barkoedaehkiejgumie Nöörjesne mah plearoe barkoem utnieh. Jeenjesh eah nuepiem utnieh eejehtalledh jallh gatesne årrodh barkoste gosse skemtjine/haeviem dtjeme. Akte jhkesjamme vuajnoe batsoealmetji luvnie arjeldajvesne lea ejvieladtjh daajroem båatsoen bijre fatesieh, batsoem nakelaakan getedieh jñh krievenassh jñh stillehm vedtieh mah eah leah sjiehtedamme dan batsoefaageles barkose. Doh jeanatjommesh lissiebarkoem jñh raessiem dtjoeh akten ahkedh stuerebe lahkoen gaavhtan darjoemijstie eatnamisnie mah gatomelaantem giehpiedieh, juhtemegeajnoeh steegkieh jñh stoerre teehpemh krievveste vedtieh. Mahte gaajhkesch dovnesch djrehtimmiem nake vuajnoejgumie reektieh almetjijstie båatsoen lkolen jñh meedijeste. Akte hvhtadihks stoerre lahkoe reektie dah sierredimmiem jñh

¹ Gajhtoe Per Martin Lindström Westerfjell, Voengel-Njaarken sijte, viehkien vteste tjaalegasse.

miedteles dahkoeh dääjroeh sijjen båtsoealmetjen ektiedimmien gaavhtan. Seamma tijjen båtsoealmetjh soptsestieh dah joekoen hijvenlaakan barkosne tråjjadieh, jih barkoe lea akte lieremesijjie gusnie sijjie gååvnese jijtje nænnoestidh. Illedahkh vuesiehtieh giehpiedamme jieledekvaliteete jih geahpanamme psykiske healsoe leah siejhmebe dej luvnie mah jeenjemes dääjrehtimmieh utnieh sierredimmine jih nåake vuajnoejgumie byögkeles åejvieladtjijste. Daate vuesehte sosijaale jih siebriedahkeektiedamme ålkoestimmie lea dihte mij uvtemes lea vaahrine dan psykiske healsose saemien båtsoealmetjidie åarjelsaemien dajvesne.

4.1 Aalkoe

Goerehtimmieh saemien båtsoeste Nöörjesne leah åejviefokusem åtneme bovtse, produktiviteetese jih dejtie organisatovreles tsiehkide. Båtsoealmetji healsoe, tråjje jih barkoetsiehkide leah vaenie tsåatskelesvoetem åådtjeme. Jalhts ”Soejkesje healsoe- jih sosijaaledienesjidie saemien årroejidie Nöörjesne” joe jaepien 1995 vihtiesti doh healsoeektiedamme maajsoeh båtsoesne leah itjmies jih varke råajvarimmieh daarpesjieh (HOD,1995).

Råajvarimmieh mah healsoem eevtjeh tjuerieh viedteldahkesne åroddh daajrosne dej praktikheles, sosijaale jih kultuvrelle tsiehkij bijre mah almetji jielede tjielkestieh, jih tjuerieh sjiehtedh dej siebriedahkeektiedamme mieriekrievenassi mietie mah almetji nuepieh stuvrieh dagkerh råajvarimmieh nåhtose vaeltedh. Doh historihkeles, sosijaale jih vierhtiektiedamme mieriekrievenassh saemien båtsoese jeerehtieh laanten ovmesse bieliej gaskem. Daajroe tjarke fååtese dej healsoeektiedamme tsiehkij bijre saemien årroji luvnie åarjeldajvine.

Daate tjaalege taalh åehpiedahta mah såemies bielieh dejstie healsoeektiedamme jielede- jih barkoetsiehkijste buerkiestieh båtsoesaemide åarjelsaemien dajvesne. Taalematerijaale leah veedtjeme goerehtimmeste ”Båtsoen aarkebiejje”².

4.1.1 Saemien båtsoe, jieledevuekie jih jieleme

Daan beajjetje jihtseles saemien båtsoejuhtije almetjh mah krievviem ryöjnesjeminie jaepieboelhki tjirrh, jieledevuekine tseegkesovvi 1600- jih 1700-låhkoen, jih voestes aejkien stuvresovvi Lappekodisillesne rihkeden 2. biejjeste 1751. Båtsoe lea organisatovreles jih ekonomeles stuvresovveme Båtsoelaakeste (LBD, 2007) jih Båtsoelatjkoste. Laanteburriedirektoraate lea reeremeårgaane. Jaepien 2017 lij 541 sijtebielieh saemien

² Daatah sijse tjöönghkesovvin 2012-2013

båatsosne Nöörjesne, 3233 registreradamme almetjigumie jñh 213 913 aalebovtsigumie (Laanteburriedirektoaraate, 2017).

Båatsoe akte sårhts mobijle pastoralisme³, mij gellielaaketje fleksijbele vuekieh nuhtjie juktie eatnemevierhtide bööremeslaakan nuhtjedh. Daan sårhts sjiehtedimmievuekien gaavhtan gåarede bovtsigumie giehtelidh ov-veanhtadamme tsiehkiej nuelesne aktene garre kljmesne, jñh sårhtsmearan nåake gåatomelaantigumie. (Mulder, Fazzio, Irons, McElreath, Bowles, Bell et al., 2010). Bovtse, gåatomedajvh jñh almetjh leah doh vihkielommes vierhtieh båatsosne. Hijven båatsoe aktem lihke ektiespielem vierhtiej gaskem tsihkestahta. Guktie bovtsen vaanterde jñh guktie bovtsigumie barka jaepieboelhken tjirrh leah illedahke dejstie sjiehtedimmijste bovtsen daerpiesvoeten jñh kljman gaskem, jñh guktie gåatomelaante lea. Båatsoealmetjen lea diēdte krievviem ryōjnesjidh dej vadteme gåatomedajvi sisnjeli, hoksedh krievvie årroeminie dejnie dajvine mah nuekie gåatomem vedtieh, jñh vaahraj vōōste vaarjelidh. Båatsoealmetje edtja barkoem, laavenjassh jñh materijellem öörnedh jñh joekedidh, jñh krievvien svihtjemevuekiem sov kraannan svihtjemevuekine iktedidh. Tjuara aaj siebriedahkeektiedamme jarkelimmieh, byōgkeles stuvrehtimmieh, teknologeles orre aath, byjngetje aktōōri darjomh eatnamisnie barkoen sijse sjiehtesjidh, juktie balanssem gorredidh dennie gellielaaketje ektiespielesne bovtsen-eatneme-båatsoealmetje. Ahkedh jiēnebh kriēvenassh sjiehtedimmiej bijre leah akte itjmies maajsoe dovne kreavvan jñh båatsoealmetjidie.

Nöörjen reeremisnie båatsoe vāājnoe goh akte spesialiseradamme produsente bovtsenbearkoste mij kriēvenassh åtna akten radtjoes produksjovnen jñh lissiehtamme ekonomeles diēnesten bijre. Saemien båatsosne bovtsen trājje aktem jñtsearvoem åtna, mij ij leah jearohke dehtie diēnestistie maam dihte vadta. Båatsoealmetji identiteete jñh jñtjedomtese leah maahtose jñh barkose ektiedamme, mij sæjhta jiehtedh aktem ”tjaebpies krievviem”⁴, utnedh, dāājredh satne sijtesne govlesåvva jñh guktie tsiehkie kraannasijtide lea (Sara, 2003). Gosse båatsoe ij aktem jieliemassem vedtieh mestie gåarede jieleddh, jeenjesh dan åvteste veeljeh lissiebarkoem vaeltedh mij baalhkam vadta, sijjeste båatsojne orrijidh (Bostedt, 2001).

Båatsoe akte ållesth jielede gusnie dihte sosijaale jñh kultuvrelle jñh gaajhke mij lea barkoen bijre leah lihke gårreldahkesne. Jarkelimmieh jñh sjiehtedimmieh dan guhkiem ryōhkoeh goh bovtsen jñh båatsoealmetje nuhtjeh gaajhkh bielieh jieliedistie jñh giehtelimmeste jarkelidh jñh sjiehtesjidh mah tsavtseme sjidtieh dejstie darjoemijstie mah eatnamisnie jallh almetjijstie sjugniehtuvvieh. Giehpiedimmie gåatomelaanteste, steegkeldh juhtemegeajnoeh, jallh stoerre

³ Mobijle pastoralisme lea gåetiekreekh hōōlledh jñh vierhtide sijjeste sæjjan nuhtjedh viehkine ryōjnesjimmine. Gååvnese ovrehte 100-200 millijovnh pastoralisth veartenisnie (Benjaminsen, 2018)

⁴ Diejvese ”tjaebpies krievvie” gelliesårhts buerkiestimmide vuesehte mah leah væhtah akten tjaebpies kreavvan, gaskem jeatjah aalterejoekedimmie, tjoelejoekedimmie, krievvien stoeredahke, bovtsen stoeredahke, guelmie, dāemiedimmie jñh vielie.

juvreetehpemh maehtieh guhkies sjiehtedimmietijjem daarpesjidh juktie orresistie bæjjese bigkedh aktem funksjonelle båtsoem jih krievviem mestie jieliemasse åådtje, jih daamtaj byjreske dam baahtoehlaakan toelhkeste goh vuestievæljoe jarkelimmiej vööste (Kalstad & Brantenberg, 1987). Reeremisnie vaenie aerpievuekie båtsoedaajroem meatan vaeltedh gosse edtja orre öörnegh hammoedidh. Vihkeles bielieh dej gellielaaketje bieliejgumie mah båtsoesne gååvnesieh, maehtieh pruskiehtamme sjidtedh. (Eira, 2014). Öörnegh mejgumie staate lea nierhkeme dejnie aajkojne båtsoem viehkietidh, maehtieh ov-vaantojne båtedh jeatjah haestemigumie mej uvte båtsoealmetjh tjåadtjoe, men mah æjvieladtjh eah guarkah. Gærjesne ”Saemien lãhkoeh soptsestieh 7” akte veele buerkiestimmie gååvnese dejstie ekonomeles jih produksjovneektiedamme tsiehkijste daan beajjetje båtsoesne (Riseth, 2014).

4.1.2 Saemien båtsoe åarjelsaemien dajvesne

Åarjelsaemien gåatomedajvh, - Nordlaante, Noerhte-Trööndelage jih Åarjel-Trööndelage jih Hedmaarihke-, ryöhkoe Saltoduottaren luvhtie noerhtene Engerdalen gåajkoe åarjene, Trollheimen luvhtie jillene jih sveerjen raasten gåajkoe luvlene, aktine areaaline medtie 63.500 kvkm⁵. Aerviedimmien mietie saemien årrojeh åarjeldajvesne leah ovrehte 800 almetjh, jih lãhkoe almetjijstie mah leah registreradamme åarjelsaemien båtsoesne lea 577 (Kuperus 2001; Laanteburriedirektoaraate, 2017b). Joe 1500-1600-lãhkoen gosse åarjelsaemieh orrijin vijremesvaalkh nuhtjedh jih eelkin juhtije almetjinie årrodh, jih båantasiiebriedahke seamma tijingen sov åtuoem miehtjiesdajvijste vijriedin (sieterh), ov-vaantoeh båtsoen jih jåartaburrien gaskem jijhtin. Båtsoe stoerre jih vihkeles gåatomedajvh jih juhtemegeajnoeh dassin 1700- jih 1800-lãhkoen. Sieterh jih suejnieslaajoe saemiej giedtiedajvide biejesovvin, gusnie bovtse lij jåartam tröörehtamme jih desnie bajhkeme guktie jijinge kraesie desnie sjidti.

Jåartaburrien politihkeles ulmie nasjovnebigkemasse minngemes bielien 1800-lãhkoste ov-vaantojde lissiehtin båtsoealmetji jih spidtjeburriej gaskem, hijvenlaakan viehkietamme don baelien sosijaaledarwinistele åssjaldahkeste. Histovrijeprofessovre Yngvar Niensenen fremrykkingsteorijesne (1891), saemieh tjielkestamme sjidtin goh akte vueliehkåbpoe almetjedåehkie mah lin dajven sijse tjiehtedamme noerhtede (Bergstøl & Reitan, 2008). Laakesne Tillegglappeloven jaepeste 1897 Stoerredigkie fierhten tjieltesse jijingeraarehkereaktam vedti jijingen nænnoestidh mejtie båtsoe edtji årrodh sijjen tjielte, jih luhpehts båtsojne sjidti 33 tjielte Åarjel-Nöörjesne (Braseth, 2014). Deadtove dan åarjelsaemien båtsoen vööste lij tjarke jih gellie båtsoealmetjh giefiesvoeten sijse seedti.

⁵ Ovrehte seamma stoerre goh Latvije.

Saemieh Nöörjesne jijtjemse politihkeles öörnedin⁶. Noerhtene daate barkoe lij eevtjeme vuastalimmien gaavhtan daaroedehtemepolitihken vööste, jaarjene deadtoven gaavhtan bäätsoen vööste. Krievvien juhtememöönstere lea bæjjese vaaran giesege jih vuelielaantes daelvege, daate sæjhtha jiehtedh mearan juhtemegeajnoe lea noerhte-jaarjel Finnmaarkesne, juhtemegeajnoe lea luvlie-jillie jaarjeldajvesne. Unijovneloetedimmien mænngan stoorre restriksjovnh biejesovvin åtnoen bijre juhtemegeajnojste raastedajvine (nöörjen- sveerjen raastekonvensjovne jaepeste 1919). Dennie minngemes orre rääresjimmesne daehtie latjkoste jaepien 2005, idtjin siemes sjidth daan latjkoen bijre.

Saemien bäätsoealmetjh jaarjeldajvesne daan biejjien bäärras voenine årroeminie aktene stoorre geografales dajvesne, jih leah gaajhkene siebriedahkeektiedimmesne akte naa onne, daamtaj ov-våajnoes unnebelåhkoe. Gåhkoe lea guhkie dej jaarjelsaemien gaavnedimmiesijjiej gaskem, jih akte joekoen stoorre vaahra dah oktegimsh jih ålkoestamme sjidtieh. Åarjeldajvi gåatomedajvh jih juhtemegeajnoeh leah dovne topografijen jih byjngetje darjomi gaavhtan eatnamisnie præåshkåbpoe goh noerhtene. Gåatomedajvh leah sagke vielie geahpanamme jih juakeme byjngetje giehtelimmijste (el-faamoeproduksjovne, geajnoeh jih ruevtieraajroe, hæhtjoesijjiej j.n.v). Bearkoeproduksjovne jih sjidtedehteme krievvijste leah gellie jaepiej tjirrh tjarke håvhtadamme orreme dej stoorre teehpemi gaavhtan juvrive⁷.

Daajbaaletje tjiin bäätsoe akte kultuvrefaktovre orreme mij ektiedimmie orreme jaarjelsaemien årrojdie. Ij goh unnemes juktie jaarjelsaemien gielem jih saemien kultuvrelle aerpievuekieh tjåadtjoetidh, lissine haestemh jih daerpiesvoeth våajnoes darjodh jieledehtsiehkieh jih reaktadåeriesmoeri bijre. Læjhkan gujht Y. Nielsenens fremrykkingsteorije juridihkeles aktem däärjoem åtne eevre jaepien 2001 raajan (Selbu-aamhtese⁸), jih 2005-låhkosne Trööndelagen historijeste dam annje åehpiedehti goh faamosne. Diihte historijes leavloe jih jååhkesjamme unnebelåhkoeposisjovne aktegsalmetjen jijtse domtesem tsevtsieh, jih dej nuepieh tsevtsemefaamoem jijtsh jieledehtsiehkide utnedh.

⁶ Voestes Rijkhetjåangkoen goevten 6.b. 1917 Tråantesne.

⁷ Dan europeerjen Bern-konvensjovnen mietie (ratifiseradamme Nöörjeste 1985) Nöörje aktem gaskenasjonaale diedtem åtna gorredidh gaajhkh doh stoorre juvre-aarhth guhkiebasse jielieh nöörjen eatnamisnie. Stoorredigkie lea nænnoestimmieh nænnoestamme juktie Juvreliktemem jaepijste 2004 jih 2011 tjirrehtidh.

⁸ Selbu-aamhtesisnie saemien bäätsoe dan ellen voestes æjkien gåatomereaktam åadtjoeji nöörjen reaktasne dajveaajhterereaktaj åvtelen.

4.2 Daajroe healsoektiedamme tsiehkij bijre saemien årroejidie årjelsaemien dajvesne

Akte vihkeles krievenasse juktie maethedh daerpiesvoetem healsoe-eevtjije raajvarimmide vuarjasjidh akten årrojedaahkan, lea daajroe dej jieledeetsiehkij bijre mah nuepide akten hijven healsoe nænnoestehtieh, jih dej jieledeetsiehkij bijre mah nuepide akten hijven healsoe giehpiedieh. Unnebelåhkojne jieledeh lea akte raessiefaktovre mij abpe jieledeem ryöhkoe jih misse faamoeh leah daerpies juktie dam gietedidh, jih naemhtie dihte kapasiteetem giehpede jeatjah saarhts maajsoeh töölledh jieliedisnie (Thoit, 2010). Joekehtsi gaavhtan kultuvrine, njoelkedassh jih krievenassh åejvieladtjijste maehtieh ov-vantojne baetedh aarvoejgumie, njoelkedassigumie jih vuekiejgumie. Sjiehtedimmieh krievenasside mah leah aelhkij tjirrehtidh dejtie årroejidie mah aktene sijjesne årroeminie, maehtieh joekoen geerve sjidtedh jieliedasse jih barkose sjiehtesjidh akten daahkan mij sijjeste sæjjan jahta.

Dej minngemes göökte-golme jaepiej dotkemebaseradamme daajroe healsoe- jih healsoektiedamme tsiehkij bijre saemien årroejidie tjarke læssanamme. Daatavåarome daan daajrose lea åajvahkommes veedjtjeme saemien årroejijstie noerhtesaemien dajvesne, uvtemes Finnmaarihke. Ij leah dan jeenjesh meatan orreme baatsoealmetjijstie, jallh dah eah leah vaajnoes orreme dagkerh goerhtimmine. Lissine gujht akte veartenevijries fenomeene nasjonaale åejvieladtjh, jih aaj dotkijh, eah dan stoerre tsåatskelesvoetem vueseht healsoektiedamme tsiehkij bijre mobijle pastoralijstide.

Gosse lidteratuvresne ohtsedamme dellie 11 aath gaavna healsoeteemine saemien årroejidie årjelsaemien dajvesne Nöörjesne (tabelle 4.1.) Åejvieteema bæjhkohtimmine lea healsoe- jih sosijaalediënesjh, mearan healsoektiedamme jieledeetsiehkij ajve gööktine dejstie bæjhkohtimmijste giëtesuvvieh. Daejne tjaaleginie sijhtebe viehkietidh daajroem lissietidh healsoektiedamme jielede- jih barkoetsiehkij bijre baatsoesaemide årjelsaemien dajvesne. Jielede- jih barkoetsiehkij leah mieriekrievenassh healsoe, jih akte daerpies daajroevåarome juktie maethedh jieledeetsiehkide sjiehteladtedh mah healsoem nænnoestehtieh, jih juktie maethedh hijven healsoeviehkiem vedtedh.

**Tabelle 4.1 Bæjhkoeh-timmieh healsoeteemaj bijre saemien årroejdie
årjelsaemien dajvesne**

	Nomme	Bæjhkoeh-timmie-jaepie	Bæjhkoeh-tæjja, bæjhkoeh-timmie	Bæjhkoeh-timmie-såarhte	Daata-våarome
Stephens	Lapp life after Chernobyl	1987	Natural History, 96, Issue 12, p 32.	Dæjremes-tjaalege	(Digkie-dimmie)
Hedlund, Moe	Helsetjenester og sørsamer.	2000	Vol.2. NTF-rapport. Nord-Trøndelagsforskning, Steinkjer.	Reektehtse	Gihtjeh-timmieh
Kuperus	Helse- og sosial-tjenester for det samiske folket på Helgeland.	2001	Sijti Jarng.	Gærja	Gihtjeh-timmieh
Moe	Helse- og sosial-tjenester, sørsamisk kulturforståelse	2004	I Tronvoll, IM, Moe, A & Henriksen, JE (Red). Hjelp i kontekst. Indre Billefjord: Idut, s. 177-191.	Gærjatjaalege	Gihtjeh-timmieh jih praksise
Eira-Åhrén,	Rådgivningstjeneste i sørsamisk område	2009	Snåsa kommune. Snåasen tjielte	Reektehtse	Praksise
Dunfjell, Møller-sen	Utvikling av et likeverdilig psykisk helsevern til den samiske befolkninga i sørsamisk område	2010	I Silviken, A & Stordahl, V.(red.) Samisk psykisk helsevern. S. 203 – 222. Karasjok.	Gærjatjaalege	Praksise
Ness, Hellzen	Helse- og omsorgstilbud til eldre sørsamer	2011	Rapport nr. 78. Høgskolen i Nord-Trøndelag, Steinkjer.	Reektehtse	Gihtjeh-timmieh
Kroik, Hellzèn,	Helseopplevelse, livsmiljø hos reindrifts-samene i sør	2011	Rapport nr. 76. Steinkjer: Høgskolen i Nord-Trøndelag.	Reektehtse	Gihtjeh-timmieh
Melhus, Bongo,	Samiske helse- og sosialtjeneste	2012	HIF-reektehtse Høgskolen i Finnmark.	Reektehtse	Lidteratuvregiehtje-dimmie
Hansen Blix	Helse og omsorgstjenester til den samiske befolkningen	2017	http://www.helsebiblioteket.no/omsorgsbiblioteket/nyheter-og-aktuelt .	Reektehtse	Lidteratuvregiehtje-dimmie

4.3 Goerehtimmie barkoe- jih jieledehtsiehkijste mah ulmiem utnieh psykiske healsose jih jieledekvaliteetese

Taalematerijaale Leah veedtjeme aktede nasjonaale goerehtimmeste, «Båatsoen aarkebiejje», mij lea goerehtalleme gellie faktovrh mah ulmiem utnieh dan psykiske healsose jih jieledekvaliteetese saemien båtsoealmetji luvnie Nöörjesne⁹. Daatamaterijaale sijse tjöönghkesovvi 2012 – 2013, jih 151 dejstie 633 vaestiedimmijste almetijstie böötin saemien båtsose årjelsaemien dajvesne. Båatsoen evtiedimmiefoente (BEF), Healsoe Noerhte DHG,

⁹ Møllersén, Stordahl, Tørrés, Eira-Åhrén, 2016.

Saemiedigkie, Finnmaarkeskiemtjegåetie HF, Nöörjen Båatsoesaemiej Rijkhesiebrie (NBR), Saemien nasjonaale maahtoedienesje psykiske healsoevaarlæmman jìh geeruveoetese (SANKS), jìh SANKS DjE-foente leah goerehtimmiem maakseme.

4.3.1 Dotkemeprosjekte ”Båatsoen aarkebiejje”

Histovrijen tjìrrh aalkoealmetjìh leah passijve objektine dotkemasse åtnasovveme. Gellien aejkien dotkemeilledahkh vaenie nåhtoem aalkoealmetjidie åtneme, daamtaj dejtie båeries vaanesovmide vihtiestamme, jìh nåake konsekvensh åådtjeme gosse dah leah dokumentasjovnine åtnasovveme politihkeles jallh juridihkeles sjæysjalimmieprosessine. Laantine goh Canada, Alaska, New Zealand jìh Australije lea gellie luhkie jaepieh positijve dååjrehtimmieh dotkeminie dorjeme mah aktene lihke laavenjostosne dorjesåvva dotkiji jìh aalkoealmetjedåehkien gaskem, etihkeles njoelkedassi mietie aalkoealmetjedotkemasse (LaVeaux & Christopher, 2009).

«Båatsoen aarkebiejje» lea illedahke aktede laavenjostoste gaskem båtsoealmetjìh jìh dotkijh, gaskem Nöörjen Båatsoesaemiej Rijkhesiebrie (NBR) jìh Saemien nasjonaale maahtoedienesje psykiske healsoevaarlæmman jìh geeruveoetese (SANKS). Goerehtimmie ulmine utni båtsoen aarkebiejjiem vihtiestidh guktie båtsoe meehti dam guarkedh jìh nuhtjedh, viehkine våaromem vaeltedh båtsoesaemien jieledeveartenisnie jìh båtsoealmetji daajroem, aarvoeh, njoelkedassh jìh barkoeh meatan vaeltedh dotkemebarkoen sijse. «Båatsoen aarkebiejje» lea kanadiske njoelkedassh nuhtjeme healsoedotkemasse aalkoealmetjigujmie (CIHR, 2007) dan åvteste Nöörje jìh Noerhtelaanth eah leah dagkerh njoelkedassh åtneme¹⁰.

Barkoemaalle akten seammavyörtegs laavenjostose/guejmievoetese bigkie, akte akteraeresne goerkese dotkemestillemistie, guktie edtja barkoem tjìrrehtidh jìh guktie edtja dorjesem reeredh. Aalkoealmetji tsevtseme faamoe dotkemeprosessese, aajhterevoete jìjtsh daatide/daajrose, jìh giehtjedimmiem utnedh guktie dotkijh reerieh (g.j. toelhkestieh) materijaalem mij sijse tjöönghkesåvva, leah vihkeles prinsihph dejnie etihkeles njoelkedassine. Barkoemaalle akte stuvremedirrege, mij aalkoealmetji daajroem jìh dotkemefaageles daajroem meatan vaalta naemhtie guktie dihte dovne aalkoealmetjedåehkien jìjtjetjìelkestamme haestemh jìh dotkemefaageles kvaliteetem gorrede.

NBR jìh SANKS aktem juridihkeles viedteldihkie sjiehtedimmiem darjoejin dotkemelaavenjostoen bijre, jìh aktem prosjekteårganisasjovnem tseegkin stuvremedåehkine, referaansedåehkine/machtehtjedåehkine, akte dotkijedåehkie jìh jienebh fokusedåehkieh.

¹⁰ 2017 Saemiedigkie aktem govlehtimmieraeriestimmiem böökti etihkeles njoelkedassi bijre saemien healsoedotkemasse jìh dotkemasse saemien humaane biologeles materijaalese. Gosse daate tjaalasåvva dah njoelkedassh eah leah nænnoestamme.

Gaajhkine njeptjine tjirkijh lin meatan, dovne NBR:ste jih SANKS:ste¹¹. Daatamaterijaale sijse tjöönghkesovvi aktene nasjonaale gihtjemegoerehtimmesne. Gihtjemegoere lij dorjesovveme dej teemaj jih haestemi mietie mejtie båtsoealmetjh buerkiestin goh vihkeles båtsoejieliedasse. Dan åvteste bielieh taalematerijaaleste eah leah sjiehteles juktie viertiestimmieh darjodh jeatjah årrojedåehkiejgumie gusnie jieledevuekie jih kultuvre leah jeatjahlaakan, vuesiehtimmien gaavhtan nöörjen jienebelåhkoen årrojigumie¹².

4.3.2 Vaastoedåehkie saemien båtsoeste årjelsaemien dajvesne.

Vaastoedåehkesne 151 almetjh. Tabelle 4.2 vuesehte joekedimmiem prosentnesne dejstie sjiere væhtijste vaastoedåehkesne.

Tabelle 4.2 Gieh meatan vaastoedåehkesne

Sjire væhtah		Prosentelåhko vaestiedimmijste
Tjoele	Gujne	46,7 %
	Ålma	53,3 %
Jieledboelhke, aaltere	Tseegkemeboelhke, 16-35 jaepieh	42,4 %
	Barkoeboelhke, 36-55 jaepieh	40,4 %
	Seniorboelhke, 56 jaepieh jih båarasåbpoe	17,2 %
Dajve	Hedmaarihke, Opplaante, Åarjel-Trööndelage	18,5 %
	Noerhte-Trööndelage	27,8 %
	Nordlaante	53,6 %
Ööhpehtimmie, jollemes	Maadthskuvle	26,4 %
	Jåarhkeskuvle	40,5 %
	Jilleskuvle/universiteete	33,1 %
Gåetieguntie	Fuelhkine årroeminie	84,6 %
	Oktegh årroeminie	12,8 %
	Jeatjah	2,7 %

Ånnetji jienebh ålmah goh gujnh meatan goerehtimmesne. Jeenjemes gujnh dennie nuerebe dåehkesne (56,3 %) mearan jeenjemes ålmah dej båeries ålmaj gaskem (60,5 %). Gaskemedtien aaltere dej gaskem mah lin meatan lea 36 – 45 jaepieh¹³. Viertiestamme taaligumie båtsoealmetji geografeles joekedimmien bijjelen¹⁴ dle ånnetji jienebh meatan Nordlaanten båtsoedajveste goh dah mah meatan dejstie göökte årjemes båtsoedajvijste. Ij leah aelhkke taalh ööhpehtæmman biejedh båtsoe- jallh båtsoeektiedamme faagi sisnjeli dan åvteste

¹¹ Jis veelebe buerkiestimmien sijth, vuartesjh Møllersen, Stordahl, Tørres jih Eira-Åhrén, 2016.

¹² Goerehtimmie aktem vaenie dotkeme teemam gietede, jih möölegedirregh leah naa kruepies. Åehpiedehtiemisnie varianseste (man buajhkoes göökte faktovrh seamma újjen jijhtieh) ajve illedahkh reektesuvviah gusnie p-aarvoe lea jeenjemes 0.01. Illedahkh varianseanalyjsijste leah giehtjedamme demografeles joeketsidie jih ektiedimmie-joeketsidie.

¹³ Aaltere registreradamme sjidti 10-jaepien-intervalligumie

¹⁴ Ekonomeles moenehtse, 2012, tabelle 7.2.5.

båatsoealmetjh daajroem jih tjiehpiesvoetem vejtiestieh gosse meatan båatsosne maanabaalien raejeste.

Ööhpehtimmiedaltesen taalh leah ajve «lissieööhpehtimmien» bijre nasjonaale ööhpehtimmiesysteemesne. Daesnie ööhpehtimmiedaltese seammalaakan goh ööhpehtimmiedaltese nasjonaale årroji luvnie¹⁵. Båatsoen årroji gaskem lea læjhkan stoerre joekehtsh ööhpehtimmiedaltesisnie tjoeli gaskem, aaj sagke stuerebe tjoelejoekehtsh goh saemien årroji luvnie siejhmelaakan (SSB, 2014, gaaltijetabelle 07585). Abpe 60 % båatsoegujnjiste årjeldajvesne ööhpehtimmien utnieh jilleskuvle/universiteetedaltesisnie. Akten fuelhkiebaseradamme giehtelimsvuakan goh båatsoe lea, dellie lea fuelhkien tjænghkies daajroe jih tjiehpiesvoeth mah ryöknesuvvieh.

Dovne saemien båatsosne jih jeatjah mobijle pastoralisti luvnie, aktem tjoelebaseradamme ráállajoekedimmien laavenjassijste vuajna gusnie álmah áajvahkommes tjiehpiesvoeth jih daajroem vejtiestieh ryöjnesjimmien bijre jih dan barkoen bijre gusnie ryöktesth gaskesem bovtsigujmie átna, mearan gujni maathoe lea gætieguntien praktihkeles jih reereles laavenjasside ektiedamme. Dihte jolle ööhpehtimmiedaltese gujni gaskem aaj vuesehte båatsoegujni ráállam byjngetje sijsebaalhkah fualhkan jih giehtelæmman buektedh akten barkoen tjirrh mij sijsebaalham vadta. (Møllersen, 2018). Goh veanhtadamme, aktene fuelhkiebaseradamme jieliemisnie dellie lãhkoe dej gaskem mah oktegh årroeminie naa vuelege (12, 8 %) jih viertiestamme 18 % okteghårrojigujmie nasjonaale sijjesne (SSB, 2011).

Tabelle 4.3 aktem bijjeguvviem vadta vaastoedãehkien ektiedimmien bijjelen båatsose, ráállah, barkoesuerkie jih ekonomeles jearohkevoete. Sijtebielien aajhterh leah jienebh goh jeatjebh vaastoedãehkesne 34,4 %, viertiestamme 19,5 % båatsoesaemijste (Ekonomeles moenehtse , 2012, tabelle7.2.4). 91,5 % vaastoalmetjijstie abpe- jallh bielietijjen båatsosne barkeminie, jih 80,6 % áejvie- jallh lissie sijsebaalhkah båatsoste utnieh. Ekonomeles moenehtsen mietie (2012, tabelle 7.2.3) lij 573 almetjh saemien båatsosne årjeldajvesne, jih 165 jaepiebarkoeh dorjesovvin. Mijjen goerehtimmie ij leah mööleme man gellie jaepiebarkoeh lea, men dan ávteste reektene 46,1 % lin meatan ellies tijjen jih 45,4 % lin meatan bielietijjen, dellie sãn daate sæjhta jiehtedh vaestiedassh daennie goerehtimmesne áajvahkommes bãetieh dehtie dãehkeste gusnie båatsoealmetjh aktem stoerre barkoeektiedimmien båatsose utnieh.

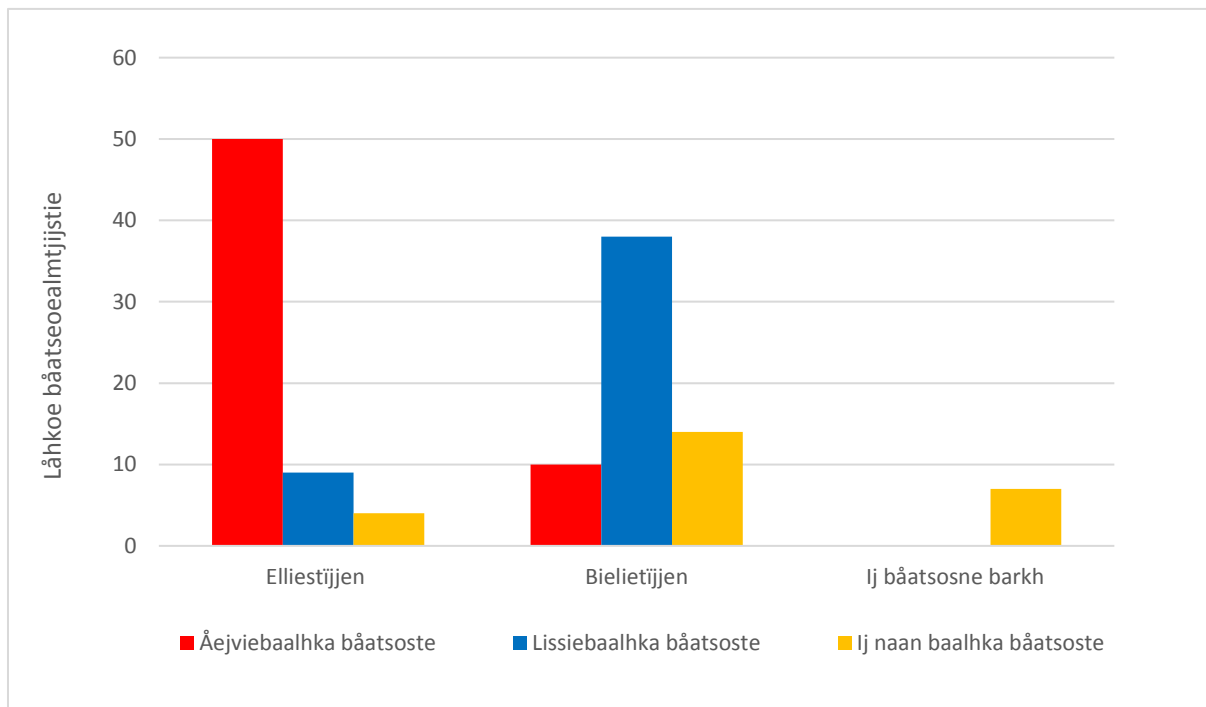
¹⁵ SSB:n mietie, 2015, gaaltijetabelle 08921 ööhpehtimmiedaltese Nöörjesne lea: 28 % maadthskuvline, 42 % jáarhkeskuvline jih 30 % jilleskuvline/universiteetine

Tabelle 4.3 Vaastoedâehkien ektiedimmie bâatsose

Magkeres sâarhts ektiedimmie		Prosentelâhkoe vaestiedassijste	
Mierhke	Mierhkem âtnam	80,1 %	
	Im mierhkem utnieh	19,9 %	
Sijtebielie	Jijtse/ektie sijtebieliem âtnam	34,4 %	
	Im sijtebieliem utnieh	65,6 %	
Barkoelaavenjassh bâatsosne		Elliestijjen	46,1 %
		Bielietijjen	45,4 %
		Ij naan	8,5 %
Sâarhts barkoeh*	Barkoe krievvesne	Elliestijjen	36,8 %
		Bielietijjen	49,3 %
		Ij naan	14,0 %
	Viehkje jîh jâarhkeevtiedimmie	Elliestijjen	23,7 %
		Bielietijjen	67,4 %
		Ij naan	8,9 %
	Ârganisatovreles barkoe	Elliestijjen	13,6 %
		Bielietijjen	56,8 %
		Ij naan	29,5 %
Baalhkagaaltije	Âejviebaalhka bâatsoste	44,8 %	
	Lissiebaalhka bâatsoste	35,8 %	
	Ajve byngetje sijsebaalhhah	19,4 %	

Note: * Summe elliestijjen- jîh bielietijjen barkoste ovnessie sâarhts barkoelaavenjassine lea stuerebe goh 100 % dan âvteste laavenjassejoekedimmie lea fleksijbele jîh dan âvteste laavenjassh sinsitnien nille bâetieh.

Figuvre 4.1 Tsiehkje barkoen jîh sijsebaalhhah gaskem

Dan allesth reeknehlåhkoen mietie båatsose (Ekonomieles moenehtse, 2012, tabelle 7.1.4) sijsebaalhka barkoste båatsoen ålkolen lea guektiengiërth dan stoerre goh sijtebielien tjåenghkies sijsebaalhka, jih gujnh dam stööremes låhkoem daejstie byjngetje sijsebaalhkieste dåastoeh. Mijjen vaastoedåehkesne 87,3 % gujniyste jih 68,6 % ålmijste byjngetje sijsebaalhhkah dåastoeh. Figuvreste 4.1 vuejnebe 14 % dejistie mah elliestijjen jallh bielietijjen båatsosne berkieh eah sijsebaalhhkah båatsoste utnieh.

4.4. Illedahkh

4.4.1 Fysiske maajsoeh

Fokusedåehkine båatsoealmetjh buerkiestin magkerh tsiehkies barkosne jih jieliedisnie mah psykiske napkemem vedtieh. Unnebelåhkojne jieledh, tsiehkies byjngetje aktöörde, byögkeles åejvieladtjide jih meedijasse, ålkoestamme årrodh sjæsjsalimmieprosessijste mah leah jijtse jieleden bijre, darjomh dajvine jih jeatjah darjomh eatnamisnie lin dej vihkielommes teemaj gaskem. Fysiske maajsoeh jih daerpies astoeajkiem utnedh eah lin tjiertestamme båatsoealmetji bieleste. Gihtjemegoeresne læjhkan dah tsiehkies meatan vaaltasovvin, dan åvteste dah leah barkoetsiehkies bijre mejtie daajra lea vihkeles akten hijven healsose.

Barkoe aalkoejelieminie sæjhta jiehtedh ovmessie fysiske maajsoeh dan åvteste barkoetsiehkies leah tsavtseme eatnemefaamojste jih dan åvteste healsoe- byjrese jih jearsoesvoete barkoejeliiedisnie eah leah seamma driektesne jåhteme goh dihte teknologeles evtiedimmie. Tabelle 4.4. vuesehte man stoerre låhkoe båatsoealmetjijstie mah fysiske/kråahpeles maajsoeh åehpies healsoevaahrine dååjroeh.

Tabelle 4.4 Prosentelåhkoe båtsoalmetjijstie mah fysiske maajsoeh barkosne dååjroe

Såarhts fysiske eksponeradimmie		Låhkoe båtsoalmetjijstie
Gijjie	Ij naan	42,6 %
	Såemiesmearan	34,6 %
	Jaavoe	22,8 %
Gaassh, ïbje	Ij naan	32,6 %
	Såemiesmearan	31,8 %
	Jaavoe	35,6 %
Tjåetskeme	Ij naan	24,6 %
	Såemiesmearan	33,6 %
	Jaavoe	41,8 %
Leevles kråahpebarkoe	Ij naan	15,2 %
	Såemiesmearan	38,2 %
	Jaavoe	46,6 %
Barka gosse skiemtjine jallh haeviem åådtjeme	Ij naan	22,1 %
	Såemiesmearan	37,4 %
	Jaavoe	40,5 %

Gijjie akte åehpies barkoebyjresedåeriesmoere. Jijnjem gijjem dååjredh maahta fisiologeles jih psykologeles raessiereaksjovnh vedtedh jih vaahram ovlæhkojde lissiehtidh. (Lie, Skogstad, Tynes, Johannessen, et al.2013). Abpe 57 % båtsoalmetjijstie jijnjem jallh vaeniem gijjem barkosne dååjroeh. Goh viertiestimmie 10 – 15 % bāantah, göölijh jih vytnesjæjjah tjarke gijjiem dååjroeh (Vrålstad, 2011). Mearan 67 % båtsoalmetjijstie ïbjem jih/jallh gaassem dååjroeh, ajve 13 % barkijijstie Nöörjesne ïbjem, gaassem jallh goevem dååjroeh (NOA, 2007). Tjåetskeme dovne tsåatskelesvoetem jih motorihkeles barkoem tsavtsa.

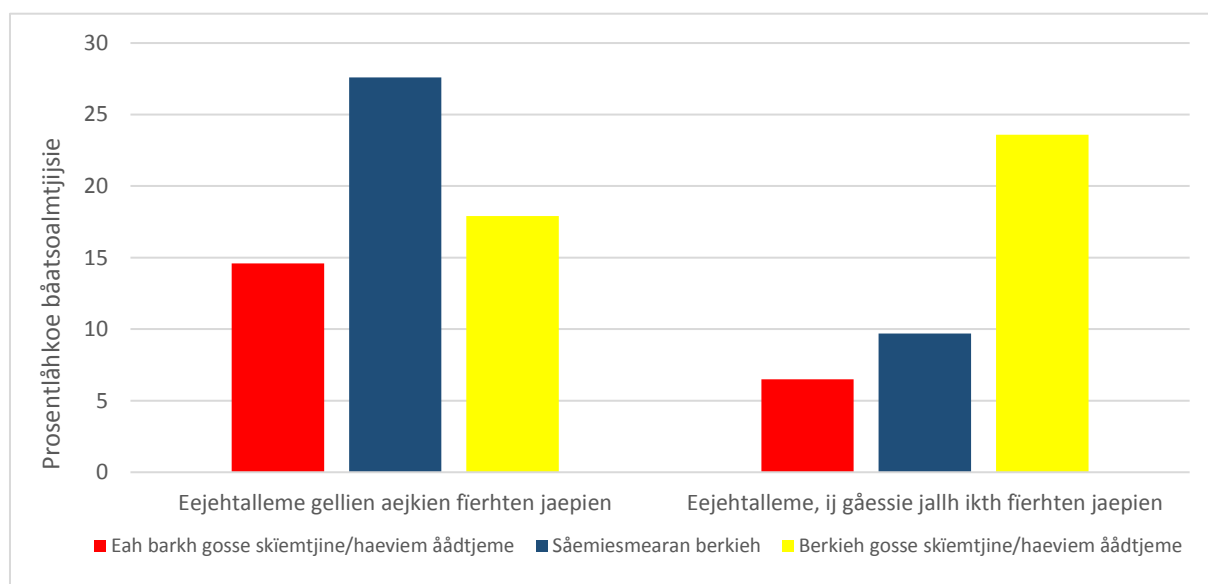
Ij dan jijnjem daajroem utnieh guktie healsoe jih barkoefaamoe sjædta gosse guhkiem tjåetskiemisnie jeatjah fysiske maajsoejgumie, v.g. vibrasjovnh vuajastahkijste (Knardahl, Medbø, Strøm, & Jebens, 2010). Åarjelsaemien dajvesne 75 % båtsoalmetjijstie dååjroeh dah tjarke gāaloeminie gosse bovtsigujmie berkieh. 85 % dejstie mah vaestiedin fysiske leevles barkoem utnieh. Daate lea akteraeresne sveerjen dotkeminie mij vuesehte fysiske vaejviah leevles maajsojste båtsoalmetji luvnie Leah sagke jienebh goh dejtie mah kråahpine berkieh industrijesne, bigkemisnie, skovhtesne jih laanteburresne. (Södra Lapplands forskningsenhet, 2009). Vaahra fysiske maajsojse lea stööremes sijtebielien aajhteri luvnie.

Abpe 61 %, jih jeenjemes dejstie mah krievvesne berkieh¹⁶, vaestiedieh dah gellien aejkien haevieh åådtjeme gosse bovtsigujmie barkeme, jih gosse dirregh jih vuajastahkh nuhtjeme.

¹⁶ Daate åajvahkommes ålmah.

Daate akte guvvie mij lea akteraeresne aarebi goerehtimmiejgumie dovne sveerjen jñh savmien baatsoste (Sodra Lapplands forskningsenhet, 2009). 48,8 % eah leah gaessie gannah buektiehtamme sajjasadtjem skaffedh gosse daerpies orreme barkosne, jñh 39 % baatsoalmetijjistie arjeldajvesne eah leah eejehtalleme, jallh ajve eejehtalleme ikth dej minngemes 3 jaepiej¹⁷. Dah mah daamtajommes berkieh gosse skientjine/haeviem dtjeme vaenemes eejehtellieh – ovjearohke magkeres barkoste jallh magkeres ekonomeles jearohkevoetem dah baatsoste utnieh. (Figuvre 4.2)

Figuvre 4.2 Ektiedimmie eejehtallemen jñh barkoen gaskem gosse skientjine

Illedahkh aktem guvvie vedtieh aktede barkoetsiehkeste gaertjies nuepiejgumie daerpies liegkedimmie vaeltedh juktie naake healsoektiedamme konsekvensh maajsojste, napkemistie, haevijste jñh skientjelassijste giehpiedidh. Krievije kraahpebarkoem darjodh gosse fysiske skientjelassem/haeviem na maahta starnedehtemem giehpiedidh, jñh vaahram lissehte orre haevieh dtjodh akten giehpiedamme reaksjovnemaahtoen jñh tsaatskelesvoeten gaavhtan.

4.4.2 Raessie jñh krievenassh barkosne

Gosse krievenassi uvte tjdtje mah sinsitnien voste strijrieh, jallh krievenassh na mah leah stuerebe goh dejtie vierhtide mej bijjelen reerie, dellie vaahra lessene akten raessienjeaptjan

¹⁷ Eejehtalleme sajhta jiehtedh vaenie jallh gellie frijbiejjeih.

mij lea skaarine healse. Krievenassh mah sinsitnien vööste strijrieh maehtieh vuesiehtimmien gaavhtan årrodh gosse mieriekrievenassh jih stillehm ov-vaantosne bätieh krievenassigujmie bovtsi tråjjesvoetese (juvrh, ruevtieraajroe). Krievenassh mah leah sagke stuerebe vierhtijste maehtieh njoelkedassh årrodh mah barkoefaamoem, tjjem, dalhketjh jih faatoes maahtoem tsihkestehieh, jih mah dan åvteste tjoeperrimmien jih dåeriesmoerem sjugniedieh, jih ahkedh jueriedisnie årrodh gosse lea konsekvensen bijre ij mahtedh krievenasside illedh.

Tabelle 4.5 vuesehte guktie båtsoealmetjh tjjedeatovem, tjoeperrimmien jih njoelkedasseleavloem reektieh sijjen barkosne. Uvtemes njoelkedassh jih stillehm åejvieladtjjiste mah leah raessiefaktovre båtsoealmetjidie (88 %) vaastodæhkesne. Ij naan joekehtsem vuejniel ålmaj jih gujni gaskem, jallh aalteredæhkiej, råållaj jallh barkoelaavenjassi gaskem gosse lea raessien jih njoelkedasseleavloen bijre.

Tabelle 4.5 Raessie jih njoelkedasseleavloem

Såarhts raessie		Låhkoe båtsoealmetjjistie
Im nuekies astoem utnieh laavenjasside darjodh	Siemes	17,1 %
	Såemiesmearan siemes	58,1 %
	Ovsiemes	24,8 %
Raessesne sjidtem gosse barkose ussjedem	Siemes	20,6 %
	Såemiesmearan siemes	47,3 %
	Ovsiemes	32,1 %
Njoelkedassh barkoem geerve darjoeh, heerredieh dåeriesmoerh loetedh	Siemes	51,5 %
	Såemiesmearan siemes	36,2 %
	Ovsiemes	12,3 %

4.4.3 Tsiekie åejvieladtjide

Tabelle 4.6 vuesiehtimmieh vadta guktie båtsoealmetjh tuhtjeh byögkelesvoete båtsose vuartesje. Tabellenesne våajnoes medtie 2 % båtsoealmetjjistie vienhtieh byögkelesvoete/staate hijven daajroem båtsoen bijre åtna, båtsoem vuartesje goh vihkeles daan beajjetje siebriedahkese, jih båtsose aktem reaktoe gietedimmien vadta viertiestamme jeatjah jielemigujmie. Storre joekehtse leajhtadimmesne dan staateles jih voenges båtsoereeremasse. Goerehtimmie dorjesovvi åvtelen staateles åejvieladtjh aktem jarkelimmien tjirrehtin dennie voenges båtsoereeremisnie 2014. Båtsoe disse girri, gaskem jeatjah dan åvteste dellie båtsoedaajroe sijhti nåakebe sjidtedh, gosse dajvekontovri/dajveståvroej funksjovnh sertiestamme sjidtin Fylhkenålmese.

Tabelle 4.6 Tsiehkje staatese, tjieltese jih baaatsoereeremasse

Daaajrehtimmie aejvieladtjigujmie/Vuajnoe aejvieladtjide		Lähkoe baaatsoealmetjijstie
Byögkelesvoete daajroem baaatsoen bijre atna	Siemes	1,7 %
	Säämiesmearan siemes	37,5 %
	Ovsiemes	60,8 %
Baaatsoe seamma daarjoem jih vaarjelimmiem aadtje goh jeatjah jielemh	Siemes	2,5 %
	Säämiesmearan siemes	30,8 %
	Ovsiemes	66,7 %
Staate baaatsoem atna goh vihkeles siebriedahkese	Siemes	2,5 %
	Säämiesmearan siemes	45,0 %
	Ovsiemes	52,5 %
Doh jeanatjomes tjielth baaatsoem sijhtieh	Siemes	16,7 %
	Säämiesmearan siemes	60,0 %
	Ovsiemes	23,3 %
Leajhtadimmiem atna staateles baaatsoestävrose	Siemes	18,6 %
	Säämiesmearan siemes	57,6 %
	Ovsiemes	23,7 %
Voenges baaatsoereereme daajroem baaatsoen bijre atna	Siemes	40,2 %
	Säämiesmearan siemes	53,3 %
	Ovsiemes	6,8 %

Leajhtadimmie lea jearohke dejstie veanhtadimmijste mejtie atna ihke systeeme dov daerpiesvoeth guarkoe, mah daajrehtimmieh mejtie systeemen vuajnoejgujmie atna daejtie daerpiesvoetide, jih guktie systeeme daejtie daerpiesvoetide gorrede, lihkesvoete jih tsevtsemefaamoe sjæjsjalimmieprosesside. Numhtie joekoen faamosne desnie gusnie aalkoelisnie aktene naake jih praasehke tsiehkese (Grosse, 2012). Baaatsoealmetjh aarjelsaemien dajvesne leah aktene onne aalkoealmetjedæhkesne mij leah eevre jearohke aejvieladtjh daajroem baaatsoen haestemi bijre utnieh juktie maethedh jielemem jih jieledvuekiem krööhkestidh gosse politihkem jih njoelkedassh hammoedieh mah leah baaatsoealmetji bijre.

Illedahkh goerehtimmeste tjarkelaakan daejrietieh doh nöörjen aejvieladtjh eah leah buektiehtamme daemiedidh naemhtie guktie baaatsoealmetjh aarjeldajvesne leajhtadie numhtie lea. Goerehtimmine jenebelähkoen aroejijstie gaavna doh almetjh jollebe ööhpehtimmine stööremes leajhtadimmiem aejvieladtjide utnieh, nov san dan avtete daajroen gaavhtan systeemesa dellie aelhebe jijtjemse identifiseradidh dejgumie mah sjæjsjalimmieh vaeltieh siebriedahkesne (Grosse, 2012). Baaatsoealmetji luvnie lea baastode, leajhtadimmie

æjvieladtjide lea vueliehkomes dennie dæhkesne mah jollemes ööhpehtimmiem átna. Maahta vääjnedh goh *nåake dååjrehtimmieh* sjæjsjalimmieprosessigujmie daajroen bijjelen stuvrie systeemes. Lahtestimmieh båtsoeste jih gihtjehtimmieh byråkraatigujmie jeatjah ektiedimmine aaj vuesiehtieh æjvieladtji daajroe lea faatoes, dagke dan åvteste båtsoe ij leah dan vääjnoes siebriedahkesne jih vaallah vuajnelgh goh ekonomeles vihkeles (Jernsletten 2002).

4.4.4 Ålkoestimmie, sierredimmie jih miedteles dahkoeh

Tabelle 4.7 Ålkoestimmie jih sierredimmie

Vuajnoeh jih dahkoeh byjreskistie		Låhkoe båtsoealmetjijstie
Almetjh daajroem båtsoen bijre utnieh	Siemes	3,3 %
	Såemiesmearan siemes	22,1 %
	Ovsiemes	74,6 %
Almetjh båtsoem jih båtsoesaemide sohtehtieh	Siemes	47,9 %
	Såemiesmearan siemes	44,6 %
	Ovsiemes	7,4 %
Tjoeperde meedijan ållermaehteste båtsoeste	Siemes	67,8 %
	Såemiesmearan siemes	30,6 %
	Ovsiemes	1,7 %
Ållermaehteme meedijesne lea nåake tsiehkieh/tsagkesh vadteme	Siemes	41,2 %
	Såemiesmearan siemes	37,8 %
	Ovsiemes	21,0 %
Triegkenasse dan åvteste båtsoesne	Siemes	33,3 %
	Såemiesmearan siemes	35,8 %
	Ovsiemes	30,8 %
Håvhtadimmieh, vædtsoesvoete, skaarah dorjeme almetjijstie båtsoen ålkolen	Siemes	25,0 %
	Såemiesmearan siemes	24,2 %
	Ovsiemes	50,8 %

Båtsoealmetjh jiehtieh almetjh vaenie båtsoen bijre daejrieh jih båtsoem jih båtsoesaemide sohtehtieh. (Tabelle 4.7). 99 % tjoeperdieh ållermaehtiemistie båtsoeste meedijesne, jih 79 % daam dååjreme goh akte ryökteth leavloe. Akte goerehtimmie mij vuesehte guktie nöörjen plaerieh saemien aamhtesi bijre tjælieh vuesiehti meedijah aktem ellies nåake guvviem båtsoeste guvviedin, mearan jeatjah saemien teemah aktem vielie jeereldihkie ållermaehtemem åadtjoejin. Meedija bievnesh jih vuajnoeh buektieh dovne byögkelesvoeteste jih siejhme

almetjijstie, jñh vuajnoeh jñh faaktah mah n  ake daajroste jñh goerkesistie b  etieh, vihtiestimmiem jñh n  annoestehtemem   adtjoeh. (Berg, 2001).

69 % soptsestieh dah j  jtjñh jñh/jallh fuelhkie leah tr  egkenassem d   jreme dan   vteste dah leah b  aatsosne. 49 % leah h  vhtadimmieh, skaarah jallh v  dtsoesvoetem d   jreme almetjijstie b  aatsoen   lkolen. Taalh eah maam jiehtieh man itjmies dihte fysiske jñh psykiske tr  egkenasse lea, men daejriehtieh d   jrehtimmie s  rredimmine jñh miedteles hatsves dahkoejgumie byjreskistie lea   skeres jolle. Akte aarebi nöörjen goerehtimmie s  rredimmeste saemiej jñh daaroej gaskem vuesiehti 35 % saemijste lin s  rredimmiem d   jreme, mearan 3,5 % dejstie daarojste lin s  rredimmiem d   jreme (Hansen & S  rlie, 2012). Mijjen illedahkh dan   vteste daejriehtieh doh b  atsoesaemien   rrojñh s  rreden dahkoeñh gaajñh j  jnem d   jroeh. D   jrehtimmieh   lkoestimmine jñh s  rredimmine leah naa j  ebnelaakan joekedamme tjoeli, aaltered  ehkiej, r   llaj jñh barkoeektiedimmien gaskem b  atsose.

4.4.5 Juvrh jñh jeatjah byjngetje darjomh eatnamisnie

Tabellesne 4.8 mijjieh dagkerh s  arhts darjomh eatnamisnie   ehpiedahteme mah dejtie st   remes n  ake konsekvenside sjugniedieh gosse lea teehpemen bijre g  atoemistie, ekonomeles teehpeme, vieliebarkoe jñh raessie. Akte s  arhts bigkemedarjome maahta gellie aktegs bigkemedarjomh   rrodh. Vuesiehtimmien gaavhtan el-faamoebigkeme jallh gruvagiehtelimmie maahta jienebh tseegkeldahkh tseegkedh seamma b  atsoesijtesne, lissine geajnoeh. H  tjoesijjieh jñh turisme maehtieh jieniebinie bieline gåatomelaanteste årrodh ovmessie darjomigumie abpe jaepien.

Tabellen mietie maahta vuejnedh juvrh leah dihte f  antoe mij st   remes tjoeperdimmiem b  atsose vadta   arjeldajvesne. Doh ellen jeanatjommes b  atsoealmetjñh tjuerieh dovne ekonomeles teehpemem, vieliebarkoem jñh raessiem t   lledh h  vhtadimmiej jñh juvri gaavhtan. Viertiestamme saemien b  atsojne noerhtedajvesne dellie j  artaburrie, eatnemevaarjelimmie jñh ruevtieraajroe dagkerh darjomh mah h  vvi stuerebe konsekvensh utnieh   arjelsaemien b  atsose. H  tjoebigkeme jñh el-faamoebarkoe leah fiereguhtelaakan g  atomedajvide mahte 80 % b  atsoealmetjidie giehpiedamme. Maahta hov ierielimmesne m  jtajidh h  tjoeh, turisme, jñh laajroeh eatnamisnie mah edtjieh liegkedimmiem, raessiem n  hkehtidh jñh almetjehealsoem eevtjedh jienebel  hkoen   roejidie, b  atsoesaemide healsoevaahram vedtieh vieliebarkoen jñh psykiske raessien tj  rrh.

Maahta aaj ierielimmesne m  jtajidh eatnemevaarjelimmie mij edtja eatnemem vaarjelidh darjomi v  oste mah hearaldehtieh jñh mejtie ij g  aredh b   stede darjodh, vuestiebieline b  etieh b  atsoesaemien   tnose dajvijste.

Tabelle 4.8 Prosentelåhkoe båtsoesaemijste mah leah nâakelaakan tsavtseme vaeljehke sâarhts byjngetje darjoemijstie eatnamisnie

Sâarhts darjome	Ellies låhkoe mah dam dååjroeh	Konsekvense darjoemijstie, jîh låhkoe båtsoealmetjijstie mah dam dååjroeh			
		Teehpeme gåatoemistie	Vieliebarkoe	Ekonomeles teehpeme, lissiemaaksoe	Raessie, tjoeperdimmie
Vaarjelamme juvrh	100,0 %	19,6 %	75,5 %	94,1 %	74,5 %
Hæhtjoeh	95,2 %	79,2 %	69,3 %	14,9 %	41,6 %
Geajnoeh, valkese	93,1 %	55,9 %	63,7 %	33,3 %	53,9 %
El-faamoe-tseegkeldahkh	91,2 %	79,4 %	56,9 %	37,3 %	50,0 %
Turisme	90,2 %	24,5 %	73,5 %	13,7 %	47,1 %
Jâartaburrie	86,3 %	51,0 %	52,0 %	25,5 %	46,1 %
Eatnemevaarjelimmie, nasjonaalesâafoe	80,4 %	19,6 %	42,2 %	13,7 %	45,1 %
Laajroeh miehtjesne	79,5 %	25,5 %	56,9 %	13,7 %	50,0 %
NSB, ruevtieraajroe	79,4 %	33,3 %	48,0 %	54,9 %	42,2 %
Reakta-aamhtesh	77,5 %	16,7 %	25,5 %	46,1 %	58,8 %
Gruvagiehtelimmie, mineraalehtsedimmie	65,7 %	43,1 %	32,4 %	20,6 %	37,3 %

Jalhts tabelle ij gaajhke sâarhts darjomh feermh dihte tjîelkelaakan vuesehte doh jeanatjommes båtsoealmetjh ovmessie sâarhts darjomh seamma tîjjen dååjroeh. Darjomi gaavhtan båtsoealmetje tjuaara båtsoem sjiehtesjidh dan gellielaaketje ektiespielen sîjse bovtse-eatneme-båtsoealmetje. Dihte mij maahta akte maereles vuekie årrodh aktem sâarhts sjiehtedimmiem tjirrehtidh, maahta varke ov-vaantose bâetedh sjiehtedimmie-krîevenassigujmie jeatjah sâarhts bigkemedarjoemijstie. Sjiehtedimmieprosessh lissie barkoem krievieh jîh daamtaj jueriedisnie guktie illedahke sjædta (Kalstad & Brantenberg, 1987).

Tabelle 4.9 Prosentelåhkoe båtsoealmetjijstie mah ahkedh stuerebe darjomesaarhtigujmie jielieminie mestie vielie barkoe jñh raessie sjædta

Konsekvensh darjoemijstie	Låhkoe ovnessie sårhts darjoemijstie *			
	Ij naan	1 – 3	4 – 6	Vielie goh 7
Darjomh mah raessiem vedtieh	4,9 %	28,4 %	32,5 %	34,3 %
Bigkemedarjomh mah vieliebarkoem vedtieh	5,0 %	23,5 %	28,5 %	42,8 %

* Fierhte sårhts darjome maahta jienebh sårhts aktegsdarjomh utnedh

Tabelle 4.9 vuesehte 95 % båtsoealmetjijstie darjomigujmie jielieminie mah raessiem jñh vieliebarkoem vedtieh, jñh fiereguhte 67 % jñh 71 % jielieminie unnemes 4 ovnessie sårhts bigkemedarjomigujmie mah raessiem jñh vieliebarkoem vedtieh. Gosse stoorre sjiehtedimmiekrievenassh bætieh dellie vaahra læssene raessiem jñh skiemtjelassh åadtjodh mah skaarine sjidtieh (Gerrig & Zimbardo, 2002, Mark & Smith, 2008). 92 % båtsoealmetjijstie leah bigkemedarjomi bijre soptsestamme mah gåatometeehpemem jñh ekonomijeles teehpemem vedtieh. Maahta ekonomeles teehpemem jñh teehpemem gåatomelaanteste mööledh jñh vihtiestidh, jñh såemiesmearan dej åvteste maeksedh guktie akt. Geerve raessiem jñh vieliebarkoem vihtiestidh. Teehpeme jieledekvaliteeteste, barkoefaamoste jñh healsoste evtiesuvvieh tñjje doekoe, jñh ij leah iktesth aelhie fåantojde gaavnedh. Gosse abpe fuelhkien barkoefaamoe lea nåhkeme, gosse lissieviehkiem jallh liegkedimmiem daarpesje, dellie jeenjesh dåeriesmoerh utnieh sæjjasadtjem gaavnedh mij båtsoefaageles maahtoem åtna (jvnf. s. 11). Dejni boelhkine gusnie ij leah dan jñjnje barkoe, lea aerpievuekien mietie nupie orreme ånnetji liegkedidh, men dah åenebe sjidtieh jallh vieliebarkosne gaarvanieh dej ahkedh stuerebe krievenassi gaavhtan sjiehtedimmiej bijre.

4.4.6 Jieledekvaliteete jñh psykiske healsoe

4.4.6.1 Tråjje barkojne

Båtsoealmetjñh åarjelsaemien dajvesne stoorre tråjjem utnieh (98 %) jñh barkoefaamoem (95 %), jallhts jeenjesh (74 %) aaj jiehtieh muvhtine barkoe-aavoe maahta gaarvanidh. Dan gåhkese mijjieh daam dååjrehtamme lea ajve seamma stoorre tråjjen bijre reekteme aktene jeatjah jieliemisnie daennie laantesne, gidtjñh göölijñ luvnie (Amundsen, 2015) Goh viertiestimmie dle 90 % dejstie mah Nöörjesne barkeminie soptsestieh sijjieh leah madtjeles barkojne (STAMI,

2011), jih 79 % dejstie barkijijstie privaate suerkesne leah vielie jih vaenebe madtjeles sijjen barkoebiejjine. (NTBinfo, 2014).

Tabelle 4.10 Tråjje båatsoebarkojne

Tråjjefaktovrh barkosne		Låhkoe båatsoealmetjijstie
Tråjjede barkojne	Siemes	79,9 %
	Såemiesmearan siemes	18,7 %
	Ovsiemes	1,5 %
Jijtjenænnoestimmiem åtna	Siemes	38,9 %
	Såemiesmearan siemes	51,9 %
	Ovsiemes	9,2 %
Nuekies maahtoem åtna	Siemes	50,7 %
	Såemiesmearan siemes	43,3 %
	Ovsiemes	6,0 %
Orre leara	Siemes	50,7 %
	Såemiesmearan siemes	43,3 %
	Ovsiemes	6,0 %
Muvhten aejkien barkoe-aavoe nåhka	Siemes	36,9 %
	Såemiesmearan siemes	36,9 %
	Ovsiemes	26,2 %

Mahte gaajhkesh (94 %) soptsestieh dah nuekies maahtoem utnieh sijjen barkose, dah ahkedh orre aath lierieh (94 %) jih frijjevoetem utnieh nænnoestidh guktie edtja barkoem darjodh (91 %). Daate lea kvaliteeth aktene barkosne jih barkoesijjesne mij barkoefaamoem nænnoestahta haestemh, dåeriesmoerh jih jolle krievenassh haalvedh, jih mah tööllemeraastem raassan lissiehtieh mij lea skaarine healsose (Karasek & Theorell, 1990) Dej barkije årroji luvnie Nöörjesne lea 63 % mah jijtjenænnoestimmiem barkosne neebnieh (Vrålstad, 2011).

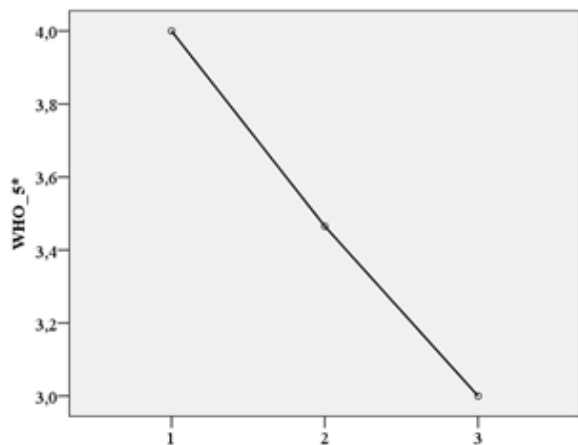
4.4.6.2. Jieledekvaliteete, tråjje jieliedinie

Jieledekvaliteete lea lustesvoeten, eadtjohkevoeten jih darjomi bijre aarkebiejjien, jih möölesovvi gihjemegoerine WHO-5. Jolle skåårah sijhtieh jiehtedh jolle jieledekvaliteete. Vaestiedassh vuesiehtieh doh jeanatjommesh aktem naa hijven – hijven jieledekvaliteetem utnieh, men 5 % almetjijstie aktem dan vuelege skåårem utnieh guktie dihte maahta aktem nåakebe psykiske healsoem daejriehdih. Jieledekvaliteete lea jiebnelaakan joekedamme tjoeli, aalteredåehkiej, ööhpehtimmiedaltesen, råállaj jih barkoelaavenjassi gaskem. Fysiske maajssoeh barkosne eah vaahram giehpiedamme jieledekvaliteetese lissehth. Læjhkan vuejnebe jieledekvaliteete lea vueliehkåbpoe dej luvnie mah tijjedeadtoven nuelesne berkieh, dah mah dåeriesmoerh åtneme meedijaållermaehtemen gaavhtan båatsoste, mah sierreden

daaresjimmieh dääjreme almetjijstie båtsoen ålkolen, jñh dah mah nääkemes dääjresh åtneme nääke vuajnoejgumie byögkeles åejvieladtjijste.

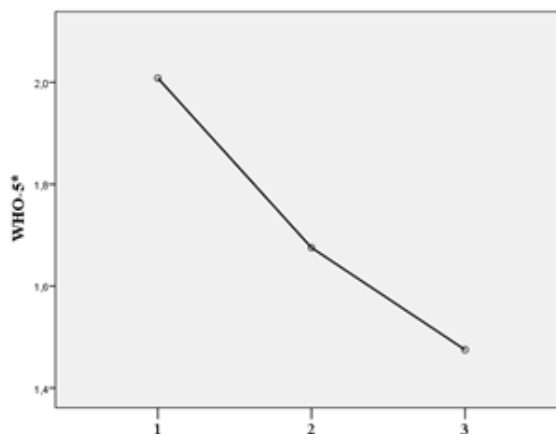
Figvure 4.3 jñh 4.4. vuesiehtieh guktie skååre jieledetekvaliteetese svæhtja negatijve dääjrehtimmiej mietie byögkeles åejvieladtjigumie, jñh dääjrehtimmieh mah vuesiehtieh meedijaållermaehteme båtsoeste lea dæriesmoerh vadteme. Viertiestamme dejnie gaajh jolle barkoetråjjine dellie siejhme jieledetekvaliteete sagke vueliehkåbpoe. Meatan årrodh båtsoesne sæjhta dejtie jeantjommesidie jiehtedh dah tjuerieh sosijaale eksklusjovnine, narrahtimmine, ålkoestimmine jñh sierredimmine jieledh. Jååhkesjimmiefaatoe båtsoese goh jieledede jñh jieleme, doh tjiehpiesvoeth jñh barkoe mah leah vihkeles juktie bovtsigumie giehtelidh, båtsoealmetjen identieetem håasoeh jñh jñjtjehke jieledevåaromem hævhtadieh. Vuajnoeh saemien båtsoen bijre politihkeles prioriteradimmine gaavna gusnie båtsoen reaktavåarome, gåatomelaante jñh juhtemegeajnoeh tjuerieh jeatjah siebriedahkeiedtjijste antanadtedh (v. e. tabelle 4.8). Vielie goh akte lehkie vaastoedæhkeste (57 %) jiehtieh dah aaj sterkiestieh dah tjuerieh båtsoem laehpedh.

Figvure 4.3 Jieledetekvaliteete (WHO-5) jñh byögkeles åejvieladtji daajroedæriesmoeri jñh daerpiesvoeti bijre båtsoesne gaavhtan

Byögkelesvoete daajroem åtna båtsoen birje: 1= jaavoe, 2 = sæmiesmearan, 3 = ijje

Figvure 4.4. Jieledetekvaliteete (WHO-5) jñh dæriesmoerh meedija- ållermaehtemen

Meedijaållermaehteme lea tsagkesh vadteme: 1 = ijje, 2 = sæmiesmearan, 3 = jaavoe

Note: *Jolle aarvoeh skaalesne jieledetekvaliteetes, WHO-5, hijven jieledetekvaliteetem vuesiehtieh.

4.4.6.3 Psykiske healsoe

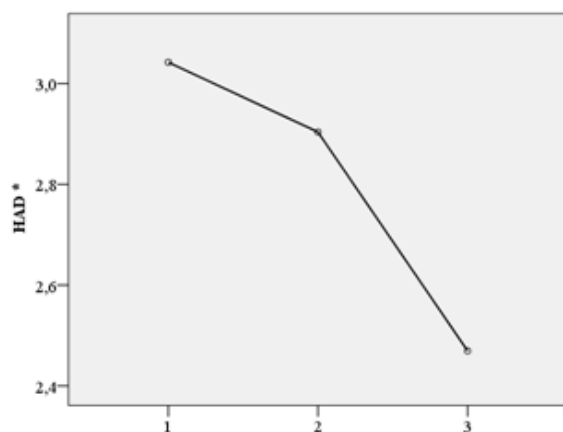
Psykiske healsoe möölesovvi möölegeintstrumeentine HADS¹⁸ mij reaksjovnh jih symptomh registrerede asvese jih depresjovnese. Jolle skåarah sijhtieh jiehtedh giehpiedamme psykiske healsoe. Illedahkh vuesiehtieh 27,2 % båtsoealmetjijstie åarjeldajvesne psykiske symptomigujmie/reaksjovnigujmie tjabreminie mah maehtieh giehpiedamme sosijaale, barkoeektiedamme jallh persovneles fungeradimmiem vedtedh. Psykiske napkeme lea seammalaakan juakeme gaskem gujnh jih ålmah, ovmessie aalteredåehkieh jih ovmessie ööhpehtimmiedaltesh. Diihte psykiske napkeme lea gaskemedtien jollebe dej luvnie mah leah sijtebielieaajhterh, goh dej luvnie mah eah sijtebieliem utnieh. Dej gaskem mah dååjrehtimmiem utnieh eksklusjovnine jih sierredimmine byögkeles åejvieladtjijste, meedijeste jallh almetjijstie båtsoen ålkolen¹⁹, stuerebh nuepieh utnieh psykiske napkemem dååjredh, goh dej gaskem mah unnebe jallh ij naan nåake vuajnoeh byjreskistie reektieh.

Dejtie mah tjoeperdeminie dah tjuerieh jielemem laehpedh, dihte psykiske napkeme hævvi jollebe goh dejtie mah eah destie tjoeperdh. Ij leah naan ierielimmie dihte psykiske healsoe båtsoealmetjidie åarjelsaemien dajvesne seamma möönsterem dåerede goh jieledekvaliteete, gosse lea jieledenuepiej bijre mah healsoevaahrine vååjnoeh, ryöktesth jallh ovryöktesth. Taalematerijaale mijjen goerehtimmesne daejrehte jeenjemasst dle åajvahkommes sierreden vuajnoeh jih dahkoeh, mejtie åejvieladtjh, meedijah jih almetjh båtsoen ålkolen åtnose vaeltieh gosse båtsoealmetjigujmie gaskesedtieh, mah psykiske napkemem sjugniedieh.

¹⁸ Hopkins Anxiety and Depression Scales

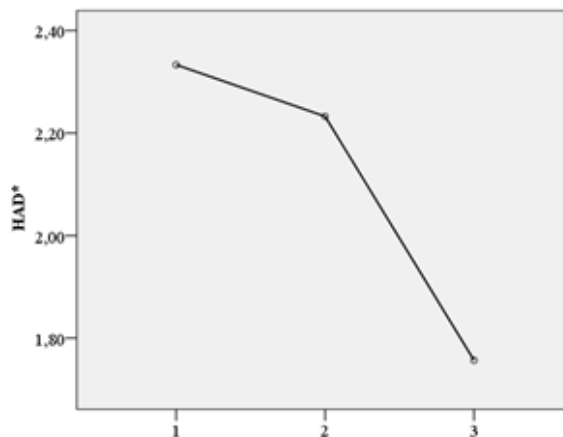
¹⁹ Nåake dååjrehtimmieh åejvieladtjigujmie, reeremesysteemine, meedijinie jih almetjigujmie båtsoen ålkolen leah 37 % dejtie joekehtsidie HAD-skååresne.

Figuvre 4.5 Psykiske ovhealsoe (HADS) jìh leajhtadimmie staateles båtsoereeremasse

Leajhtadimmie staateles båtsoereeremasse: 1= ijje, 2 = såemiesmearan, 3 = jaavoe

Figuvre 4.6 Psykiske ovhealsoe (HADS) jìh dååjrehtimmie triegkenassine

Triegkenasse båtsoeektiedimmien gaavhtan: 1= jaavoe, 2 = såemiesmearan, 3 = ijje

Note: * Jolle aarvoeh skaalesne psykiske healsoe, HADS, hijven psykiske healsoem vuesiehtieh.

Gaajhkesh dovnesch hov leah siemes sierredimmie, jis dihte daamtaj jìh guhkien sjugniehtávva, jìh joekoen jis aareh jieliedisnie aalka, healsoem napkoe mij maahta psykiske jìh fysiske skiemtjelassem vedtedh mænngan jieliedisnie (Shepherd, 2017; Pascoe & Richman, 2009). Daate aaj akteraeresne dej hypoteesigujmie mejtie båtsoealmetjìh fokusedåehkine åehpiedehtin, gidtjìh akte jieledeguhkies unnebelåhkoestature ovvaantoejgumie ektine byögkeles jìh jeatjah aktööri iedtjigumie gåatomedajvine, joekehtsgietedimmien jìh degraderadimmie båtsoedaajroste sjæjsjalimmieprosessine dååjreme leah tsiehkìeh mah psykiske healsoem tjarkelaakan tsevtseh.

4.4.6.4 Åtnoe geeruvevierhtijste

Fer jìjnjem alkohovlem jovkedh joekoen nåake konsekvensh åtna aktene barkosne gusnie diedtem åtna bovtsi tråjjesvoeten åvteste, vuajastakh movtovrine nuhtjie jìh gusnie barkoelaavenjassh krïevenassh tsåatskelesvoetese biejieh jìh gusnie tjuara maethedh reageradidh jìh mubpiejgumie barkedh hijvenlaakan.

Tabelle 4.11 aktem bijjieguvviem vadta guktie alkohovleåtnoe lea åarjelsaemien båtsoealmetjì luvnie, viertiestamme jeatjah årojigumie Nöörjesne, jìh vuesehte man daamtaj alkohovlem

jávka jìh man daamtaj stuerebe veahkah alkohovleste jávka. Tabelle vuesehte alkohovleátnoe báatsoealmetji luvnie áarjelsaemien dajvesne lea naa seamma goh alkohovleátnoe jeatjah almetji luvnie laantesne gosse lea man daamtaj alkohovle jovkesávva. Gosse lea stuerebe veahkaj bijre alkohovleste dellie báatsoealmetjh eah dan daamtaj alkohovlem jovkh.

Table 4.11 Man daamtaj alkohovle jovkesávva jìh man daamtaj stuerebh veahkah alkohovleste jovkesuvvieh báatsoealmetji luvnie áarjelsaemien dajvesne jìh jeatjah árroji luvnie Nöörjesne*

Árrojh	Man daamtaj alkohovle jovkesávva					Man daamtaj unnemes 6 alkohovleektievoeth jovkesuvvieh ²⁰		
	Ij gáessie	Fierhten asken, sveekes-ábpoe	2 – 4 aejkieh asken	2 - 3 aejkieh vâhkoen	4 aejkieh vâhkoen jìh vielie	Ij gáessie / fierhten asken	2-4 aejkieh asken	Jienebh aejkieh vâhkoen
Báatsoealmetjh áarjene	8,9 %	40,7 %	40,7 %	8,1 %	1,3 %	87,0 %	11,4 %	1,6 %
Árrojh Nöörjesne	13,1%	33,2 %	39,4 %	13,2%	1,1 %	79,6 %	15,3 %	5,1 %

Note: * Gáabpegh taalematerijaalh vuesiehtieh árroejidie mah leah báarasábpoe goh 16 jaepieh

Nasjonaale árroji luvnie alkohovleátnoe lea stööremes álmide jìh nuerebe aalteredâehkesne. Mijjen vaastodâehkesne lij ajve 2 % dejstie mah lin tseegkemeboelhkesne mah alkohovlem jovkin fierhten vâhkoen jallh daamtajábpoe, mearan fiereguhte 3 % jìh 16 % vaastoealmetjijstie barkoeboelhkesne jìh seniorboelhkesne daam jovkememöönsterem utnin. Átnoe alkohovleste tjoeline jeerehte, men ij ráállajgumie jallh barkoelaavenjassigumie báatsosne, jallh fysiske leavloejgumie, jieledekvaliteetine jìh psykiske healsojne. Dah gille (5,7 %) mah leah jeatjah geervevoetevierhtieh nuhtjeme, seamma tíjjen aktem jolle alkohovleátnoem utnieh.

Ij leah naan fáantoe aerviedidh áarjelsaemien báatsoealmetjh stuerebe alkohovleátnoem utnieh goh jeatjah árrojh laantesne. Læjhkan, barkoevuekien gaavhtan jìh dan ávteste dah leah sinsitnide jearohks síjten sisnjelen, mahta sán aerviedidh jis akte almetje fer jíjnjem alkohovlem jávka dellie vielie barkoe sjædta barkoevoelpide jìh dah asvem demtieh bovtsh jìh almetjh stuerebe vaahram utnieh haevieh áadtjodh, jìh naemhtie alkohovleátnoe mahta stoeerrekonsekvensh utnedh akten síjtese.

²⁰ Govhte drinkah jallh vielie

4.5 Haestemh

WHO:n mietie (Ottawacharteret, 1986) healsoe-eevtjije barkoe lea dejtie mieride sjugniedidh mah nuepiem vedtieh dan aktegs almetjasse jijtse healsoen bijjelen reeredh. Sosijaale joekehtsvote jih joekehtsgietedimmie lea raessiefaktovrh mah healsoevaahram sjugniedieh. Læjhkan, sosijaale joekehtsvote (klaasse, etnisteete, nuepie tsevtsehdh jih vielie) daamtaj buajhkoesvoetine vaaltasávva, dovne dejstie mah joekehtsvotem dáájroeh jih dah mah eah dam dáájr. Daamtaj sjavehts joekehtsgietedimmien bijre jallh dam tjielkeste jijtsevoetigujmie dan dáehkien luvnie mij dam náakelaakan dáájroeh. Daate viehkehte dejtie struktuvride mah joekehts gietedimmiem dáehkijste siebriedahkesne tjáadtjoehtieh jáerhkieh tjeakoes jih ov-
vájnoes árródh.

Man jijnjem almetjh tööllieh dejstie leavlojste lea ektiespieleste tsavtseme dej krievenassi gaskem mah biejesuvvieh, maam tsevtseme faamojde almetjh utnieh veeljemen bijre raerijste, jih mejtie sosiaale dáarjoem áádtje haestiemidie haalvedh (Karasek & Theorell, 1990). Maahta jollebe raessiem töölledh gosse aktem maereles dahkoesijjiem áádtje jih sosijaale dáarjoem áádtje haalvemeprosessesne. Jis veanhtede barkoe bueriedimmiem vadta dellie aaj tööllemeraaste læssene. Seamma tijnen tööllemeraaste náakebe sjáedta gosse gáhkoe, stoeredahke jih ahkedh stuerebe leevles krievenassh læssanieh, dan ávtteste lissiebarkoe gaarkh náhkehte jih liegkedimmienuepieh gaertjede.

Báatsoealmetjh áarjelsaemien dajvesne leah akte onne unnebeláhkoe dovne nasjonaale, saemien jih báatsoesaemien ektiedimmesne. Díhte histovrijes væktoe jih díhte tjielke unnebeláhkoe posisjovne leah nuepide gaertjedamme jijtsh jieledevuekieh tsevtsehdh. Báatsoe Nöörjesne lea jarkelamme akte fúelhkiebaseradamme jieledevuekeste jih jieliemistie stuvreme saemien provhkeste jih vuekijste, akten laakestuvreme produksjovnesieltese öörnedamme privaateriekteles prinsihpi mietie dan daajbaaletje nöörjen siebriedahken sisnjelen. Njoelkedassh jih byjngetje darjomh leah dam monnehke mekanismem gaertjedamme mij lea báatsoesne: díhte fleksijbele ektiespiele bovtse- eatneme-almetje.

Daate tjaalege lea, váaroeminie árróji jijtsh dáájrehtimmesne jih daajrosne psykiske leevles jieledetsiehkij bijre, áehpiedahteme sáemies dejstie jieled- jih barkoetsiehkijste mah mieriekrievenassh biejjeh fierhten báatsoealmetjen nuepide jijtsh healsoem gorredidh. Lissine gellide fysiske maajsojde, goerehtimmie vuesehte báatsoealmetjh áarjelsaemien dajvesne leah tjarke sierredamme, jih áejvieladtjh eah leah buektiehtamme goerkesem vuesiehtidh jih krööhkestidh dejtie dáeriesmoeride, daerpiesvoetide jih haestiemidie báatsoealmetjh sijjen jieliedisnie jih barkosne utnieh. Vaahra akten giehpiedamme psykiske healsoe jih jieledekvaliteetese læssene seammalaakan goh náake vuajnoeh jih dahkoeh áejvieladtjijste,

meedijeste jih dejstie sosijaale byjreskijstie. Daej gaavnoej gaavhtan maahta sán tjielkelaakan aerviedidh raessiedaltese båtsoealmetji luvnie áarjelsaemien dajvesne lea akte stoerre healsoevaahra dovne daan beajjetje geerve almetjidie jih dan boelverse mij byjjeneminie.

Healsoestandarde árroji luvnie Nöörjesne lea jolle, jih heerreden healsoe-, byjrese- jih jearsoesvoetebarkoe barkoejliediesnie leah jarngesne orreme gellie luhkiejaepieh. Healsoedirektoaraate (2010) tjierteste man vihkeles lea dejtie dáehkide bæjjese fulkedh siebriedahkesne mah daamtaj jallh gellie vaahrafaktovrh dáájroeh. Daate maahta dorjesovvedh jis fáantoem healsoeleavlose báarhte vaalta jallh dam giehpede, jallh vierhtieh vadta jallh daaletje vierhtieh nænnoestahta. Stoerredigkien almetjehealsoebievnese tjierteste man daerpies lea laavenjostoem utnedh suerkiej dáaresth siebriedahkesne, jih tjierteste man vihkeles lea sierredimmien jih álkoestimmien/sosijaale eksklusjovnen vööste gæmhpodh, joekoen dan psykiske healsoen gaavhtan. (HOD, 2015).

Nasjonaale bihkedassh leah dan ávteste hijvenlaakan stieresne juktie fokusem biejedh healsoeektiedamme jieled- jih barkoetsiehkide båtsoealmetjidie áarjeldajvesne. Gosse tsáatskelesvoete læjhkan lea naa onne orreme, dihte maahta dej struktuvri gaavhtan árroddh mah sosijaale joekehtsvoetem jih joekehtsgietedimmien ov-váajnoes darjoeh jih tjáadtjoehtieh. Bigkeminie jih jeatjah darjoeminie, jih aaj gosse njoelkedassh hammode jih politihkeles nænnoestimmieh dorje, dellie konsekvensesalkehtimmieh fáåtesieh guktie jieledekvaliteete jih healsoe båtsoesaemide gietedamme sjædta. Biegkefaamoebigkemisnie vuarjesje vuesiehtimmien gaavhtan healsoeektiedamme konsekvensh teehpemen bijre rekreasjovnedajvijste jih gijjenjieptjeste lihkesmes dajvesne, men ij leah naan vuarjasjimmieh mah vuesiehtieh guktie båtsoealmetji healsoe lea tsavtseme.

Leajhtadimmie bigkie dejtie veanhtadimmide almetje átna ihke systeeme guarkoe sov daerpiesvoeth, mah dáájrehtimmieh almetjh átna systeemen vuajnojde jih daejtie daerpiesvoetide gorredidh, jih mejtie lihkesvoetem jih tsevtsemefaamoem sjæjsjalimmieprosesside átna (Grosse, 2012). Båtsoesaemieh eah doh staateles áejvieladtjh dáarjoehtæjjine vuejnieh. Doh almetjeligke jih materijelle maaksoeh mejtie båtsoe áádtje krievenassine sjiehtedimmiej bijre eah leah krööhkestamme, guarkeme jallh vuarjasjamme goh vihkeles. Vuajnoeh jih dahkoeh staateles áejvieladtjijste njoelkedassh biejeih disse mij lea sosijaale jááhkesjamme siebriedahkesne, naakede mij váájnesasse báata dennie laavsije állermaehtiemistie meedijesne, jih náake vuajnoeh jih hatsves dahkoeh almetjijstie båtsoen álkolen.

Laake mirrestallemen bijre jih nihteme sierredimmien vööste (Maana- jih mirrestallemedepartemeente, 2017) stillieh byögkeles áejvieladtjh daerpies daajroem vejtiestidh utnijedáehkiej haestemi, daerpiesvoeti jih vuajnoej bijre, jih dienesjh/faalenassh/njoelkedassh hammoedidh juktie daejtie haestiemidie jih daerpiesvoetide

dåastodh. Akte guhkiebasse barkoe daejnie laakestilleme åliedimmine båatsoealmetji bijre åarjelsaemien dajvesne sæjhta viehkiehtidh guktie daajroe dej materijelle, praktikheles jih sosijaale mieriekrievenassi bijre mah healsoem båatsoesaemide tsevtsieh, akte bielie sjædta premissevåaroemistie reeremeektiedamme jih politihkeles nænnoestimmine mah leah båatsoesaemiej bijre. Illedahkh vuesiehtieh stoerre barkoeektiedamme fysiske maajsoeh jih jolle haevie-/ovlæhkoefrekvensen mij sæjhta jiehtedh vielie veele daajroe daerpies vaahratsiehkij jih råajvarimmiej bijre mah haevieh giehpiedieh ,jallh viehkiedirregi bijre mah leah båatsose sjiehtedamme.

Aerpievuekien mietie dle raeffies barkoeboelhkh båatsoealmetjasse nuepiem vadteme liegkedidh, men ahkedh jienebh krievenassh sjiehtedimmiej bijre vieliebarkoem vedtied mah liegkedimmieboelhkide hearaldehtieh. Byöroe öörnegrh aktine stieresne jih maehteles båatsoesæjjasadtjine salkehtidh. Gaajhkh almetjh aktem raastem utnieh man stoerre maajsoeh sijjieg tööllieh, akte sijjie gusnie krievenasse barkoefaamoen jih haalvemen bijre lea stuerebe barkoefaamoste jih vierhtijste mah gååvnesieh. Siebriedahke aktem diedtem åtna sjiehteladtedh guktie jieled- jih barkoetsiehkieh, aaj båatsoesaemide åarjelsaemien dajvesne, leah akteraeresne aktine hijven healsojne.

Referaansh

Amundsen, B. (2015). De har Norges triveligste arbeidsplass. *Forskning.no*. Norges Forskningsråd. [våålese leeseme suehpeden 2015] www.forskning.no/fiskerifag-arbeid/2015/06/de-har-norges-triveligste-arbeidsplass.

Maana- jih Mírrestallemedepartemeente ,MMD. (2017). Lov om likestilling og forbud mot diskriminering.

Benjaminsen, T. A. (2018), i Store norske leksikon. <https://snl.no/pastoralisme>

Berg, B. A. (2001). Holdninger til samer og samiske forhold 1996 – 2000 En undersøkelse av avisene Aftenposten, Nordlys, Finnmarks Dagblad, Altaposten og Finnmarken for perioden 1.1.1996 – 31.12.1999, Senter for samiske studier, Skriftserie nr. 11.

Bergstøl, J., & Reitan, G. (2008). Samer på Dovrefjell i vikingtiden. Et bidrag tl debatten om samenes sørgrense i forhistorisk tid. *Historisk tidsskrift*, bind 87, s. 9 – 27.

Bostedt, G. (2001). Pastoralist Economic Behavior: Empirical results from reindeer herders in Northern Sweden. *Journal of Agricultural and Resource Economics*.

Braseth, L. (2014). *Samer sør for midnattssola, sørsamenes historie, kultur og levemåte*. Bergen: Fagbokforlaget. ISBN 978-82-450-1718-2.

Canadian Institutes of Health Research, CHIR. (2007). CIHR Guidelines for health research involving aboriginal people (2007 – 2010). Ottawa (ON).

Eira, M. (2014). Reindrift i Finnmark. En studie av prosessen om reintallstilpasningen. Masteroppgave, UiT, Norges Arktiske Universitet.

Grosse, J. (2012). Kommer tid kommer tillit? Unge vuxnas och medelålders erfarenheter. Rapport i socialt arbete, nr. 139, Stockholms Universitet.

Halkjelsvik, T. & Storvoll, E. E. (2014). Andel av befolkningen i Norge med et risikofylt alkoholkonsum målt gjennom Alcohol Use Disorders Identification Test (AUDIT). *Nordic studies on Alcohol and Drugs*, 31.

Hansen, K. L. & Sørli, T. (2012). Ethnic discrimination and psychological distress: A study of Sami and non-Sami populations in Norway”, *Transcultural Psychiatry* 2012 49:26 - <http://tps.sagepub.com/content/49/1/26>

Healoesdirektoraate (2010). Folkehelsearbeidet – veien til god helse for alle, kapihtelel 8, Reektehtse.

Healoes- jih hoksedepartemeente HHD. (1995). Plan for helse- og sosialtjenester til den samiske befolkningen i Norge. Kap.10, Arbeidsmiljøtiltak i reindriftnæringen, NOU 1995: 6, Oslo.

Healoes- jih hoksedepartemeente HHD. (2015). Folkehelsemeldingen — Mestring og muligheter, Meld. St. 19 (2014-2015).

Jernsletten, J-L. L. & Klovov, K. (2000 – 2002). Sustainable reindeer husbandry, Report. Arctic Council.

Jonassen, J., & Kalstad, A. (2003). Internrettslige betraktninger om reindriften. Reindriften i skjæringspunktet mellom intern organisering og norsk rett. Reektehtse. Røros/Karasjok.

Kalstad, J. A. & Brantenberg, O. T. (1987). Reindrift, Samisk samfunn og kultur på Saltfjellet. Vassdragsutbygging i Saltfjellet-Svartisenområdet. Tromsø Museum, Universitetet i Tromsø.

Karasek, R. A. Jr., & Theorell, T. (1990). Healthy work: stress, productivity, and the reconstruction of working life. New York: Basic Books.

Knardahl, S., Medbø, J., Strøm, V. & Jebens, E. (2010). Utredning om virkninger av arbeid i kalde omgivelser. STAMI- reektehtse 11, 8.

Kuperus, K. (2001) Kartlegging av behovet for tilrettelagte helse- og sosialtjenester for det samiske folket på Helgeland, Sijti Jarng.

Laksoo, A. M. (2008). The shadow field of reindeer management: A case study from Finland. Acta Borealia, 25, 138 – 159.

Laanteburrie- jih Beapmoedepartemeente LBD, 2007, Laake Båatsoen bijre

Laanteburriedirektoraate. (2012) Ressursregnskapet for reindriftnæringen

(Ållesth reeknehlåhkoe, vuartesjh s. 11 ?????)

Laanteburriedirektoraate. (2017)a. Ressursregnskap for reindriftnæringen. For reindriftsåret 1.april 2016 – 31. Njoktjen 2017. Reektehtse NR. 29/2017

Laanteburriedirektoraate. (2017)b. Totalregnskap for reindriftnæringen. Regnskap 2016 og budsjett 2017. Reektehtse NR. 33/2017.

LaVeaux, D. & Christopher, S. (2009). Contextualizing CBPR: Key Principles of CBPR meet the Indigenous Research Context. Pimatisiwin: A Journal of Aboriginal and Indigenous Community Health, 7(1), 1 – 26.

- Lie, A., Skogstad, M., Tynes, T., Johannessen, H. A., et al. (2013). Støy i arbeidslivet og helse. Statens Arbeidsmiljøinstitutt, nr. 10, årgang, 14.
- Mirrestalleme- jih sierredimmietjirkije. (2018). Unngå å diskriminere- offentlige tjenester, våålese leesseme 25.07.2018. <http://www.ldo.no/forebygg/offentlige-tjenester/>
- Mulder MB, Fazio I, Irons W, McElreath RL, Bowles S, Bell A, et al. (2010). Pastoralism and wealth inequality. Revisiting an old question. *Curr Anthropol*, 51 (1):35-48. doi: 10.1086/648561.
- Møllersen, S., Stordahl, V., Tørres, G. & Eira-Åhrén, I. M. (2016). Reindriftas hverdag, - interne og eksterne faktorer som kan påvirke psykisk helse, Bieliereektehtse 1, SANKS-NRL.
- Møllersen, S. (2018). Physical strain, external demands, and work pleasure in a mobile pastoral population of the Arctic. A study of the Sámi reindeer-herder population in Norway. *Medical Research Archives*, vol. 6, issue 3, 4 – 23.
- National Institute of Mental Health, NIMH. 5 Things You Should Know About Stress, NIH Publication No. OM 16-4310, lastet ned 25.07.2018.
<https://www.nimh.nih.gov/health/publications/stress/index.shtml>
- Nasjonal overvåkning av arbeidsmiljø og helse. NOA. (2007). Faktabok om arbeidsmiljø og helse 2007. Status og utviklingstrekk. STAMI-reektehtse.
- NTBinfo. (2014). Ny undersøkelse: Norge har de mest fornøyde ansatte i verden.
<https://www.ntbinfo.no/pressroom/randstad?publisherid=89965>.
- Pascoe, E. A. & Richman, L. S. (2009). Perceived Discrimination and Health: A Meta-Analytic Review. *Psychol Bull*, 135 (4); 531-554. Doi:10.1037/a0016059.
- Pekkarinen A. (2006). Changes in reindeer herding work and their effect on occupational accidents. *Int J Circumpolar Health*. 65(4):357–64.
- Riseth, J. Å. (2014). Ei bærekraftig reindrift? I Samiske tall forteller 7. Kommentert samisk statistikk. Samisk høgskole, reektehtse 1/2014, s 52 – 100.
- Sara, M. S. (2003). Reindriftssamiske verdier. I Eriksen, E. H. (red) Arvvut Arvo Vierhtie Samiske verdier, s. 245 – 249. Karasjok: Davvi Girji OS.
- Shepherd, C. C. J., Li, J., Cooper, M.N., Hopkins, K.D. & Farrant, B.M. (2017) . The impact of racial Discrimination on the health of Australian Indigenous children aged 5 – 10 years: analysis of national longitudinal data. *International Journal for Equity in Health*, 16: 116, doi: 10.1186/s12939-017-0612-0.

STAMI, Statens Arbeidsmiljøinstitutt. (2011). Faktabok om arbeidsmiljø og helse 2011. Status og utviklingstrekk.

http://www.regjeringen.no/contentassets/5d4d28864e9147269a068e1445d7ad90/faktabok_2011

Statistisk sentralbyrå, SSB. (2011). Folke- og boligtellingsen i 2011.

Statistisk sentralbyrå, SSB. (2014). Gaaltijetabelle 07585.

Statistisk sentralbyrå, SSB. (2015). Gaaltijetabell 08921.

Södra Lapplands Forskningsenhet. (2009). Samernas hälsosituasjon i Sverige – en kunnskapsöversikt. City trykkeri: Saemiedigkie

Thoits, P. A. (2010). Stress and Health. Major Findings and Policy Implications. *Journal of Health and Social Behavior*, 51, 41-53.

Vrålstad, S. (2011). SSB, Samfunnsspeilet , 5/6, <https://www.ssb.no/arbeid-og-lonn/artikler-og-publikasjoner/utfordrende-jobbhverdag-i-mange-yrker>.

Ekonomieles moenehtse (2012). Totalregnskapet for reindriftsnæringen.